

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИКОВАННЯ НАПН УКРАЇНИ
ВБО «УКРАЇНСЬКИЙ ФОНД «БЛАГОПОЛУЧЧЯ ДІТЕЙ»**

**НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
ФАКУЛЬТАТИВУ
*«ОСОБИСТА ГІДНІСТЬ. БЕЗПЕКА ЖИТТЯ.
ГРОМАДЯНСЬКА ПОЗИЦІЯ»***

8 клас

Київ 2017

*Програма схвалена Міністерством освіти і науки
(протокол № 3 від 16 червня 2017 р.)*

*Програма схвалена Вченою радою Інституту проблем виховання
НАПН України (протокол № 6 від 29 травня 2017 р.)*

Автор-упорядник:

Петрочко Жанна Василівна, доктор педагогічних наук, професор, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту проблем виховання НАПН України

Рецензенти:

Безпалько Ольга Володимирівна, доктор педагогічних наук, професор, директор Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.

Окушко Тетяна Костянтинівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії громадянського та морального виховання Інституту проблем виховання НАПН України.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Актуальність і педагогічна доцільність. Виховання сучасних дітей, турбота про них, забезпечення їхніх прав – в усіх цивілізованих країнах світу розглядається як стратегічний загальнонаціональний пріоритет. За таких обставин базовими векторами консолідації зусиль різних органів державної влади і громадськості цілком слушно вважати безпеку й благополуччя дитини.

Нині перед Україною постає завдання спрямованого забезпечення цілісного благополуччя дитини (стану вдовolenня її потреб, забезпеченості її прав й особистісної успішності). Це насамперед передбачає: формування у дитини шкільного віку системи життєвих цінностей, уміння самостійно вчитися, критично мислити, пристосовуватися до суспільних реалій й успішно самореалізовуватися у різних видах діяльності; розвиток навичок безпечної і відповідальної поведінки, умінь адекватного прийняття рішень у різних життєвих ситуаціях.

Однією із ключових компетентностей учня нової української школи визначено соціальну і громадянську компетентності. Зокрема, соціальне благополуччя насамперед ґрунтується на стані вдовolenня потреб у безпечних міжособистісних зв'язках, соціальному комфорті, а її громадянська компетентність передбачає здатність юної особистості активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства.

Базисом благополуччя дитини є її безпека як сукупність зв'язків і відносин, що характеризують стан особи й гарантують її здатність ефективного протистояння внутрішнім та зовнішнім загрозам. Відповідно до міжнародних стандартів, нині безпеку учня потрібно тлумачити як його захищеність від всіх форм фізичного і психологічного насильства, образ чи зловживань, від сексуальних домагань, залякування, принижуючого власну гідність ставлення, також захищеність від експлуатації, торгівлі людьми, залучення до найгірших форм дитячої праці тощо.

Своєрідною відповіддю на нагальні потреби держави щодо запобігання та протидії торгівлі людьми як деструкції у розвитку суспільства, можна вважати розробку і впровадження варіативної програми виховної роботи з питань протидії торгівлі дітьми «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» для загальноосвітніх навчальних закладів. Зазначена програма успішно апробована з 2009 по 2015 роки в рамках проекту «Попередження торгівлі людьми шляхом розвитку соціальної роботи та мобілізації громад», який реалізовувався Представництвом Міжнародної організації з міграції в Україні у партнерстві з Всеукраїнською благодійною організацією «Український фонд «Благополуччя дітей» та Західноукраїнським ресурсним центром за фінансової підтримки Швейцарської Конфедерації.

У жовтні 2016 року матеріали комплексної програми були доопрацьовані відповідно до змін у законодавстві України та ситуативного аналізу щодо викликів у протидії торгівлі людьми та схвалені до використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем

виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України.

Впровадження програми «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» на сучасному етапі передбачено завданнями з виконання Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року (п. 2.7, 2.9) та включено до плану заходів Міністерства освіти і науки України щодо запобігання торгівлі людьми до 2020 року (наказ № 405 від 8 квітня 2016).

Програма факультативу «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» для учнів 8-х класів розроблена на основі матеріалів зазначеної вище комплексної програми і є другим етапом набуття відповідних компетентностей учнів. Програма факультативу для 8-го класу побудована за аналогією до Програми для 7-ого класу, її теми й зміст є логічним продовженням тем і занять, розкритих і проведених у факультативі для семикласників.

Освітня галузь. Програма факультативу «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» за спрямованістю і змістом входить до групи програмно-методичних матеріалів освітньої галузі «Суспільствознавство» й передбачає створення елементарної бази для засвоєння учнями різних видів соціального досвіду, формування в них почуття власної гідності, поваги до прав людини, розвитку умінь користуватись системою цінностей суспільства, засвоєння правових норм, культурних і статево-рольових стандартів поведінки; виявляти себе громадянином України та успішно самореалізується в сучасному українському суспільстві.

Мета і завдання програми.

Мета Програми: створення умов для формування соціальних і громадянських компетентностей учнів 8-х класів, що передбачає виявлення ними особистої гідності, вмінь і навичок безпечної поведінки та громадянської позиції.

Завдання Програми:

- навчити учнів розуміти грані особистості; розрізняти ознаки самоповаги, власної гідності; усвідомлювати роль цінностей в житті людини;
- актуалізувати знання, уміння й навички учнів щодо критичного оцінювання, ухвалення рішень, управління собою в ситуаціях, що можуть призвести до потрапляння складні життєві ситуації (в т.ч. у тенета торгівлі людьми);
- формувати позитивну мотивацію учнів до засвоєння інформації щодо протидії торгівлі людьми та наявних соціальних послуг у разі потрапляння в складну життєву ситуацію;
- сприяти становленню адекватної самооцінки учня (розуміння себе як цінності, людини з правами, свободами, інтересами);
- розвивати вміння відповідальної і водночас безпечної поведінки, адекватного прийняття рішень у різноманітних ситуаціях, визначення та реалізації власної громадянської позиції;
- виховувати взаємоповагу, толерантність учнів, повагу до сімейних цінностей через конструктивне спілкування, активне залучення їх до навчально-виховної інтерактивної діяльності;

- сприяти самопізнанню, самореалізації, самоствердженню і самовдосконаленню особистості учня.

Основні ідеї Програми. У базисі програми «Особистісна гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» лежить ідея, що передбачає формування в учня вміння долати складні життєві обставини, не боятися труднощів, активно користуватися своїми правами, свідомо керувати своїм життям, не допускати маніпуляцій з боку інших – однолітків чи старших. Відтак, концептуальна ідея Програми передбачає формування в учня вміння свідомо користуватися правами, бажання керувати своїм життям, здійснюючи моральний вибір, розвиваючи власні громадянські якості.

Теоретико-методологічною основою програми є філософсько-соціологічне розуміння людської діяльності, форм соціальної поведінки людини у різних сферах, ставлення до дитини як до суб'єкта власної життєдіяльності, використання у роботі системного, особистісно орієнтованого, діяльнісного і компетентнісного підходів.

У змісті Програми зроблено акцент на формуванні таких життєвих навичок, як спілкування, прийняття рішень, критичне мислення, управління емоціями, стресами та конфліктними ситуаціями, формування цінностей тощо. Зазначене можливе через активне визначення особистістю власної системи цінностей, що проявляється у системі ставлень людини. Саме тому в основі програми закладено *чотири базові компоненти* розвитку та становлення особистості: ставлення до себе (особистісне самовизначення); ставлення до інших (самовизначення у сфері комунікації); ставлення до діяльності (поведінкове та професійне самовизначення); ставлення до навколишнього світу (суспільне самовизначення).

Зміст названих вище базових компонентів розкривається у таких тематичних блоках:

- *Блок 1.* «Ставлення до себе»: визначення та усвідомлення дитиною власних особистісних якостей, емоційного світу, самооцінка потреб, визначення власної позиції в системі життєвих цінностей;

- *Блок 2.* «Ставлення до інших людей»: формування у школярів вмінь толерантного ставлення до інших людей на засадах поваги до їхніх прав та свобод;

- *Блок 3.* «Ставлення до діяльності»: підготовка особистості до свідомого вибору професії та безпечного життєвого шляху, до активної діяльності в різних сферах;

- *Блок 4.* «Ставлення до навколишнього світу»: усвідомлення культурного різноманіття у світі, його багатогранності, розуміння себе як громадянина суспільства, члена міжнародної спільноти.

Тривалість реалізації Програми. Програма розрахована на учнів 8-х класів (13–14 років). Обсяг Програми **18** год. Рекомендована періодичність проведення занять – 2 рази на місяць.

Загальні риси методичної системи досягнення мети, засоби її досягнення, форми і режим занять. Принципи побудови та впровадження Програми: комплексність, варіативність, послідовність, логічність викладення матеріалу, його поступове ускладнення.

Кожна тема Програми містить теоретичну і практичну частину. Зокрема, теоретична частина передбачає використання інформаційних повідомлень/мінілекцій, дискусій з учнями. Практична частина об'єднує роботу в малих групах, парах, моделювання та аналіз ситуацій, перегляд та обговорення відеороликів, мозкові штурми, метод керованої фантазії, рольові ігри тощо.

Основною організаційною формою реалізації теми, передбаченої Програмою, є *тематичне заняття з використанням елементів тренінгу*. Базові компоненти розвитку та становлення особистості (ставлення до себе; ставлення до інших; ставлення до діяльності; ставлення до навколишнього світу) є наскрізними блоками таких занять, які об'єднують різні методи роботи: інформування, переконання, навіювання, роз'яснення, приклади, творчу майстерню, розв'язання складних життєвих ситуацій тощо.

Ключовим елементом методичної системи забезпечення реалізації Програми факультативу є відповідний посібник (Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція : метод. посіб. для виховної роботи з учнями з питань протидії торгівлі людьми : 8 клас; наук. кер. та ред. І. Д. Звереві та Ж. В. Петрочко. – Видання третє, доповнене. – К., 2017. – 188 с.).

Форми контролю за результативністю засвоєння Програми: підсумкове заняття, опитування, захист творчої роботи, участь в конкурсах, виставках, змаганнях, інших формах виховної роботи.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Блоки, теми занять	Кількість годин		
	Теоретичні	Практичні	Усього
<i>Вступ</i>	1	-	1
БЛОК 1. СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ	1	2	3
Тема 1. Розуміти себе	1	2	3
БЛОК 2. СТАВЛЕННЯ ДО ІНШИХ	2	4	6
Тема 2. Дружба, закоханість, кохання	0,5	1,5	2
Тема 3. Спілкування у безпечному Інтернеті	0,5	0,5	1
Тема 4. Соціальні ролі (гендерний аспект)	0,5	1,5	2
Тема 5. Дитяча праця	0,5	0,5	1
БЛОК 3. СТАВЛЕННЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ	1	3	4
Тема 6. Розв'язання складних ситуацій (проблем)	0,5	1,5	2
Тема 7. Торгівля дітьми як небезпека життя	0,5	1,5	2
БЛОК 4. СТАВЛЕННЯ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ	1	2	3
Тема 8. Розмаїття та єдність світу	0,5	1,5	2
Тема 9. Міжнародна солідарність проти найгірших форм дитячої праці	0,5	0,5	1
<i>Підсумок</i>	1		1
<i>Всього</i>	7	11	18

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Вступ (1 год). Презентування мети і завдань, а також особливостей побудови Програми «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція». Представлення принципів та основних блоків Програми. Ознайомлення із планом роботи гуртка. Обговорення правил взаємодії в колективі.

БЛОК 1. СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ (3 год)

Тема 1. Розуміти себе (3 год)

Теоретична частина. Самопізнання та самоаналіз як основа розуміння себе. Що таке самооцінка. Потреби і самодисципліна. Моє особистісне зростання.

Практична частина. Визначення, якими способами людина може пізнати себе. Вправа на усвідомлення власної унікальності. Обговорення притчи «Ворона і павич». Проходження учнями тесту на самовизначення. Самостійна робота «Автопортрет». Виконання творчих завдань з теми. Вправа на визначення власних потреб і достоїнств. Вправа «Світ був би нецікавим без мене» на характеристику власних достоїнств. Вправа на усвідомлення успіхів, досягнутих учнями за останній тиждень. Заповнення анкети «Який я».

БЛОК 2. СТАВЛЕННЯ ДО ІНШИХ (6 год)

Тема 2. Дружба, закоханість, кохання (2 год)

Теоретична частина. Що таке справжня дружба, закоханість, кохання. Відповідальність за підтримку та розвиток дружби, кохання. Перше кохання. Цінності кохання.

Практична частина. Рольова гра «Сліпий і поводитир». Виконання творчого завдання «Колаж ідеального друга». Робота в малих групах. Дискусія «Погоджуюся – не погоджуюся» щодо тверджень про дружбу. Проходження учнями тесту «Чи маєш ти друзів». Проведення міні-конференції «експертів» з питань кохання. Вправа «Цінності кохання» (робота із символічним предметом у великому колі). Вправа «Полум'я» та гра «Обережно» на усвідомлення важливості турботи і відповідальності для закоханих. Читання поезії про кохання.

Тема 3. Спілкування у безпечному Інтернеті (1 год)

Теоретична частина. Небезпека віртуального світу. Правила поведінки у світовій мережі. Переваги та ризики спілкування в Інтернеті. Як захистити себе від небажаного впливу в мережі.

Практична частина. Презентування правил безпеки в Інтернеті. Робота в групах «Відповідь на лист» щодо визначення ризиків, з'ясування способів запобігання негативним наслідкам.

Тема 4. Соціальні ролі (гендерний аспект) (2 год)

Теоретична частина. Ролі статі у суспільстві. Гендерні відмінності. Статеворольові стереотипи: їх позитивні та негативні сторони. Як навчитися будувати партнерські стосунки з представниками протилежної статі.

Практична частина. Вправа «Хто я в цьому світ» на визначення ролей, які виконують учні. Вправа з м'ячиком «Історія Марійки та Андрійка». Бесіда щодо уявлень учнів про ролі, які виконують у суспільстві чоловіки і жінки. Бесіда «Гендер і гендерні ролі» щодо різновиду прояву гендерних ролей у

нашому житті. Індивідуальна робота учнів щодо рис чоловіків і жінок. Обговорення питання у великому колі. Дискусія «Від насильства потерпають більше жінки?». Вправа «До кого звертатися?» (заповнення відповідної таблиці).

Тема 5. Дитяча праця (1 год)

Теоретична частина. Що таке дитяча праця. Як розрізнити працю та експлуатацію. Пільги для працюючих неповнолітніх. Проблема найгірших форм дитячої праці.

Практична частина. Групова робота «Право на працю». Створення плакату «Праця дітей». Гра на уяву «Король» щодо визначення «законів» про дитячу працю.

БЛОК 3. СТАВЛЕННЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ (4 год)

Тема 6. Розв'язання складних ситуацій (проблем) (2 год)

Теоретична частина. Що таке проблеми. Чому вони виникають. Види проблем. Як розв'язувати проблеми та долати перешкоди. Розв'язання проблем як джерело життєвого досвіду.

Практична частина. Робота в малих групах. Обговорення життєвих ситуацій. Бесіда про сутність і зміст складних ситуацій. Заповнення таблиці «Розв'язання проблем». Спільне визначення проблем підлітків та з'ясування їх причин. Виконання творчого завдання «Проблеми з цеглиною». Робота з картою «Складні ситуації, що потребують вирішення». Виконання творчої вправи «Сім етапів вирішення проблеми».

Тема 7. Торгівля дітьми як небезпека життя (2 год)

Теоретична частина. Протидія торгівлі дітьми в Україні. Небезпечні ситуації: шляхи попередження.

Практична частина. Розповіді учнів про відомі їм проблеми порушення прав дітей, обговорення ситуацій. Вправа «Інформація для друга» (підготовка розповіді другу про проблему торгівлі дітьми). Групова робота «Небезпечні ситуації» (аналіз у малих групах життєвих ситуацій торгівлі дітьми). Заповнення таблиці щодо осіб/установ/організацій, до яких можна звернутися у разі небезпеки. Вправа «Мої правила безпеки» щодо розроблення правил безпечної поведінки у випадку: екскурсії в інше місто; поїздки до друга у село; прогулянки пізнім вечором; на дискотеці.

БЛОК 4. СТАВЛЕННЯ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ (3 год)

Тема 8. Розмаїття та єдність світу (2 год)

Теоретична частина. У чому розмаїття світу. У чому цінність життя в спільноті, де є представники різних культур. Що об'єднує людей у світі. Загальнолюдські цінності як основа співіснування.

Практична частина. Виконання вправи «Культурні та духовні традиції моєї родини» (визначення терміну «Традиція»; розповіді учнів про традиції власних родин). Бесіда про світові культури і релігії. Робота в малих групах. Творча вправа «Світ розмаїтий» (створення за допомогою фарб картини розмаїття світу). Бесіда «Загальнолюдські цінності – основа співіснування». Складання переліку цінностей, що притаманні більшості культур і релігій. Моделююча вправа «Привітання» (імітація способів привітання представників

різних країн світу). Творча гра з використанням методу незакінчених речень. Підсумкове обговорення теми у великому колі.

Тема 9. Міжнародна солідарність проти найгірших форм дитячої праці (1 год)

Теоретична частина. Що таке солідарність. Протидія торгівлі людьми за кордоном. Можливості державних та неурядових організацій за кордоном щодо захисту дитини, яка потерпіла від найгірших форм дитячої праці.

Практична частина. Виконання вправи «Працювати – не експлуатувати». Робота в групах (визначення понять «дитяча праця» і «експлуатація»). Робота з тематичними картками. Вправа «Щит» на визначення причин високої зайнятості дітей у світі та шляхів запобігання поширенню найгірших форм дитячої праці. Робота з тематичним плакатом. Обговорення результатів роботи у великому колі.

Підсумок (1 год). Підбиття підсумків роботи гуртка.

ПРОГНОЗОВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ

Упровадження в навчально-виховний процес загальноосвітнього навчального закладу програми факультативу «Особиста гідність. Безпечна поведінка. Громадянська позиція» стане ефективним елементом профілактики торгівлі людьми в громаді, а також новітнім методом навчально-просвітницької діяльності, що гарантує захищеність підростаючого покоління.

Очікувані результати:

- збагачення знань, умінь і навичок учнів щодо граней особистості, поваги і самоповаги, усвідомлення ролі сім'ї в житті людини; критичного оцінювання, ухвалення рішень, управління собою в складних життєвих ситуаціях;
- вияв позитивної мотивації школярів до засвоєння інформації щодо особистої гідності, безпеки і небезпеки, поведінки у конфліктних ситуаціях; протидії торгівлі людьми;
- адекватна самооцінка учнів (розуміння себе як цінності, людини з правами, свободами, інтересами);
- конструктивна взаємодія, вияв взаємоповаги, толерантності, безконфліктне спілкування школярів через активне залучення їх до навчально-виховної інтерактивної діяльності; зміцнення сімейних стосунків;
- активізація особистісного потенціалу школярів для самореалізації та самоствердження в різних сферах життєдіяльності.

За результатами опанування Програмою мають бути сформовані соціальна й громадянська компетентності як ключові, а також суспільствознавча як галузева. Вимоги до рівня досягнень учнів (знань, умінь, навичок, отриманого досвіду) представлено у таблиці нижче.

Вимоги до компетентностей учнів (знань, умінь, навиків, досвіду)

Назва блоків, тем	Вимоги до рівня досягнень учнів
<p>БЛОК 1. СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ</p> <p>Тема 1. Розуміти себе</p>	<p style="text-align: center;">Учень має:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>знати і розуміти:</i> потреби та їх види; важливість самопізнання для життєвого самовизначення особистості; сутність та особливості процесу самопізнання; роль власних можливостей у задоволенні потреб; - <i>вміти</i> адекватно оцінювати себе; - <i>набути досвід</i> узгоджувати свої потреби з власними можливостями
<p>БЛОК 2. СТАВЛЕННЯ ДО ІНШИХ</p> <p>Тема 2. Дружба, закоханість, кохання</p> <p>Тема 3. Спілкування у безпечному Інтернеті</p> <p>Тема 4. Соціальні ролі (гендерний аспект)</p> <p>Тема 5. Дитяча праця</p>	<ul style="list-style-type: none"> - <i>знати і розуміти:</i> взаємозв'язки між поняттями «дружба», «закоханість», «кохання»; правила поведінки у світовій мережі; положення законодавства України, що захищає працю дітей; як діяти у небезпечних ситуаціях; сутність дружби і дружніх стосунків; відповідальність за підтримку та розвиток дружби; що перше кохання – це емоційне надбання кожної людини; важливість обережного, відповідального ставлення до кохання як почуття; зміст понять «соціальні ролі», «гендер», «гендерні ролі»; різницю між поняттями «праця» та «експлуатація»; проблему дитячої праці; які ризики можуть виникати у мережі Інтернет; різні аспекти проблеми рівності чоловіків та жінок, подолання статево-рольових стереотипів; глибину укорінення та різноманітність гендерних стереотипів; - <i>вміти:</i> відповідально ставитися до власних почуттів і почуттів інших; захищати себе від небажаного впливу в мережі; поводитися на засадах гендерної рівності, партнерства, поваги до іншої статі;

Назва блоків, тем	Вимоги до рівня досягнень учнів
	<p>запобігати насильству над слабшими; позитивно ставитися до отримання соціальних послуг, незалежно від статі, а також <i>застосовувати</i> набуті знання на практиці;</p> <p>- <i>набути досвід</i> захисту себе у небезпечних ситуаціях</p>
<p>БЛОК 3. СТАВЛЕННЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ</p> <p>Тема 6. Розв’язання складних ситуацій (проблем)</p> <p>Тема 7. Торгівля дітьми як небезпека життя</p>	<p>- <i>знати і розуміти</i>: правила безпечної поведінки; особливості проявів торгівлі дітьми в Україні; причини виникнення проблем і шляхи їх вирішення;</p> <p>- <i>уміти</i>: аналізувати свої досягнення і помилки та розглядати їх як джерело власного досвіду, який можна застосувати при розв’язанні проблем; аналізувати проблему та добирати способи її вирішення чи уникання; розпізнавати та аналізувати явище торгівлі дітьми; визначати права дітей, що порушуються у ситуації торгівлі дітьми; та аналізувати небезпечні ситуації, а також <i>застосовувати</i> набуті знання на практиці;</p> <p>- <i>набути досвід</i> безпечної поведінки</p>
<p>БЛОК 4. СТАВЛЕННЯ ДО НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ</p> <p>Тема 8. Розмаїття та єдність світу.</p> <p>Тема 9. Міжнародна солідарність проти найгірших форм дитячої праці.</p>	<p><i>знати і розуміти</i>: умови, які створені в Україні та на міжнародному рівні, щодо захисту дітей від найгірших форм дитячої праці; досвід співпраці на міжнародному рівні щодо захисту дітей від найгірших форм дитячої праці; поняття «найгірші форми дитячої праці»; вплив загальнолюдських цінностей на співіснування різних культур; в чому полягає культурне розмаїття світу; яким чином різні культури доповнюють та збагачують одна одну</p>

ІНФОРМАЦІЙНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОГРАМИ

1. Альманах інноваційних технологій: практика та перспективи / за заг. ред. К. Б. Левченко. – К. : Юрисконсульт, 2007–2008. – 84 с.
2. Андреева Т. В. Семейная психология : учеб. пособие / Т. В. Андреева. – С-Пб. : Речь, 2004. – 244 с.
3. Анн Л. Ф. Психологический тренинг с подростками / Л. Ф. Анн. – С-Пб. : Питер, 2005. – 272 с.
4. Вербицька П.В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку: монографія / П.В.Вербицька. – Київ : Генеза, 2009. – 384 с.
5. Винославська О. В. Людські стосунки : навч. посіб. / О. В. Винославська, М. П. Залигіна ; М-во освіти і науки України. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 144 с.
6. Воронцова Т. В. Школа проти СНІДу. Профілактика ризикованої поведінки : посібник для вчителя / Т. В. Воронцова, В. С. Понаморенко. – К. : Алатон, 2005. – 256 с.
7. Година спілкування. 8 клас / упоряд. М. О. Володарська. – Х. : Ранок, 2009. – 176 с.
8. Грецов А. Г. Психологические тренинги с подростками / А. Г. Грецов. – С-Пб. : Питер, 2008. – 368 с.
9. Громадянська освіта в школах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hgi.org.ua/?ch=gr_osv_sk.
10. Джонсон Девід В. Соціальна психологія : тренінг міжособистого спілкування / В. Девід Джонсон ; пер. з англ. В. Хомика. – К. : Вид. дім "КМ Академія", 2003. – 288 с.
11. Дружинин В. Психология семьи / В. Дружинин. – С-Пб., 2009.
12. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І.Д.Звереві. – Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.
13. Желібо Є.П. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / Є. П. Желібо, Н. М. Заверуха, В. В. Зацарний ; за ред. Є. П. Желібо. – 4-е вид. – К. : Каравела, 2005. – 344 с.
14. Жизненные навыки : пособие для учителя : 8–9 кл. / Иосиф Молдовану, Клаудия Коадэ [и др.]. – Кишенеу : ARC, 2005. – 180 с.
15. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посібник / К. Б. Левченко, О. А. Удалова, І. М. Трубавіна [та ін.] ; заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. – К. : Міленіум, 2005. – 210 с.
16. Знай та захищай свої права : робочий зошит : вид. друге, доп. і переробл. – К., 2008. – 74 с.
17. Каунт Д. Подними свою самооценку / Д. Каунт ; под ред. В. А. Спивака ; пер. с англ. А. Козлова. – С-Пб. : Нева, 2004. – 220 с.
18. Кендзьор Петро. Інтеграція через діалог. Система організації полікультурного виховання у школі : монографія / Петро Кендзьор. – Львів : Видавничий дім «Панорама», 2016. – 378 с.
19. Кендзьор Петро. Ми серед інших. Інші серед нас. Форми і методи полікультурного виховання : навч.-метод. посіб. / Петро Кендзьор. – Львів : ТзОВ ЗУКЦ, 2016. – 160 с.

20. Кравець В. П. Гендерна педагогіка : навч. посібник / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2003. – 416 с.
21. Культура життєвого самовизначення. Ч. II. Середня школа : метод. посіб. / наукове керівництво та редакція І. Д. Зверєвої. – К, 2003.
22. Леви В. Искусство быть собой. Конкретная психология : книга-альманах / В. Леви. – [б. м.] : ТОРОБОАН, 2003. – 286 с.
23. Любовь. Жизнь. Семья : пособие для учителя / науч ред. Л. М. Панкова. – М. : МАОО, МФО, 2007. – 341 с.
24. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу : навч. посіб. / В. В. Москаленко ; М-во освіти і науки України. – К. : Центр навч. л-ри, 2007. – 448 с.
25. Некрасов А. Семья: энциклопедия счастливой жизни / А. Некрасов. – М. : АСТ. Полиграфиздат, 2010. – 640с.
26. Петрочко Ж. В. Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія / Ж. В.Петрочко. – Рівне : видавець О.Зень, 2010. – 368 с.
27. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми : метод. посіб. / Т.В.Журавель, О.О.Кочемировська, М.Е.Ясеновська. – К. : ТОВ «К.І.С.», 2010. – 242 с.
28. Релігія, як вона є [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lastrada.kiev.ua
29. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2006. – 360 с.
30. Себе зрозуміти, себе змінити : навч. посіб. / М-во освіти і науки України ; упоряд. С. Максименко, О. Главник. – К. : Главник, 2006. – 128 с.
31. Сойчук Р.Л. Виховання національного самоствердження в учнівській молоді : монографія / Р.Л.Сойчук. – Рівне : О.Зень, 2016. – 416 с.
32. Соціальна ініціативність: змістово-технологічне забезпечення : посіб. / Т. К. Окушко, Ж. В. Петрочко, Н. В. Чиренко, Н. О. Шпиг, О. В. Пащенко, Л. М. Сокол, О. В. Долгова ; наук. ред. Т. К. Окушко. –Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. – 222 с.
33. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу / В. О. Шатенко ; Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : [Міленіум], 2008. – 216 с.
34. Теоретико-методичні основи протидії дитячій праці в Україні : навч.-метод. посіб. / за загальною редакцією К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. – К. : Юрисконсульт, 2007–2008. – 334 с.
35. Тітовець Ю. А. Порадник для юних / Ю. А. Тітовець. – Львів : Афіша, 2004. – 96 с.
36. Тренинг развития жизненных целей (программа психологического содействия успешной адаптации) / М. А. Алиева [и др.]. – С-Пб. : Речь, 2003. – 216 с. – (Психологический тренинг).
37. Туник І. А. Права та обов'язки дітей і дорослих за педагогічними принципами В. Сухомлинського / І. А. Туник. – К. : Шк. світ, 2009. – 128 с.
38. Туріщева Л.В. Здоров'я та безпека школяра. Тренінгові технології : навч.-метод. посіб / Л.В.Туріщева. – Х. : Основа, 2015. – 127 с.
39. Формування соціальної ініціативності підлітків у дитячому об'єднанні : монограф. / Т. К. Окушко, Ж. В. Петрочко, Н. В. Чиренко, Н. О. Шпиг,

- О. В. Касьянова, Л. М. Сокол, О. В. Пащенко, О. В. Долгова, В. Ю. Белан ;
наук. ред. Т. К. Окушко. – Харків : «Друкарня Мадрид», 2015. – 318 с.
40. Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах : монограф. / Гончар Л.В., Кравченко Т.В., Мачуська І.М., Павлицька К.М., Хижняк А.В. ; за заг. ред. Гончар Л. В. – Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. – 176 с.
41. Фопель К. На порозі дорослої життя: Психологічна робота з підлітками і юнацькими проблемами. Відділення від батьків. Любов і дружба. Сексуальність / Фопель Клаус. – М. : Генезис, 2008. – 208 с.